

УДК 316.3**Л.М.ПАНЧЕНКО**

Інститут вищої освіти Національної академії педагогічних наук, Київ

СІМ'Я ТА ЇЇ РОЛЬ У ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Сім'я та громадянське суспільство приречені на функціональну взаємодію і взаємозалежність, бо за відсутності чи невиразності будь-якого з цих елементів система сучасного соціуму приречена на буттєву стагнацію і управлінську непереконливість. Відкритим для соціальної філософії залишається лише аспект концептуальних пріоритетів зазначеної взаємодії.

Ключові слова: концептуальні пріоритети, громадянське суспільство, сім'я, функціональна взаємозалежність, взаємодія.

Вступ

Громадянське суспільство виникає там і тоді, де і коли інститут держави вже не в змозі ефективно виконувати функції арбітра і регламенту суспільних відносин, де визріли передумови громадянського компромісу і світоглядного плюралізму, де сформувалась сукупність соціальних інститутів, котрі володіють власним функціональним статусом і спроможні здійснювати рівноправний діалог з державою, бути його противагою в абсолютній більшості аспектів соціального буття, стримувати державний монополізм і ставати на заваді перетворенню держави із системи забезпечення розвитку суспільства в систему самозабезпечення як основного телеологічного пріоритету і преференції. У 80-х роках ХХ століття у західній суспільній науці домінуючих ознак набула теза про те, що громадянське суспільство є особливою, відмінною від держави сферою соціуму. Цієї точки зору притримуються представники різних ідейно-світоглядних орієнтацій, хоча в процесі конкретизації змісту предметної сфери вони багато в чому виявляють розбіжності один з одним. Зокрема, Е.Гелнер вважає, що громадянське суспільство є сукупністю різних неурядових інститутів, які є достатньо сильними, аби бути противагою державі. Воно виконує роль арбітра між основними групами інтересів, стримує прагнення до домінування і атомізації суспільства [3, с. 15].

Обговорення проблеми

Основи розуміння громадянського суспільства заклав Т.Парсонс, який звернув увагу на соціальну солідарність як важливий аспект функціонування сучасного суспільства. Він назвав середовище розширеної солідарності «соцістальною сферою». Це поняття структурно і змістовно є найбільш близьким до громадянського суспільства. Важко знайти дефініцію, яка вичерпала б уявлення про громадянське суспільство усіх теоретиків цієї сфери. Втім, існує сукупність змістовних параметрів, які роблять теоретичну модель громадянського суспільства в цілому прийнятною для абсолютної

більшості фахівців у цій сфері. Отже, громадянське суспільство є спільною діяльністю людей, незалежно від державної влади, економічної діяльності й особистого життя індивідів, котра дозволяє контролювати владу і разом з тим реалізовувати на рівні суспільного праксису інтереси і потреби, котрі об'єднують громадян.

Одні дослідники до громадянського суспільства відносять систему недержавних відносин, інші – суспільні зв'язки поза сферою політики, а треті – сукупність виробничих відносин, які пов'язують громадян відносно сталими взаєминами. Спільним для всіх підходів є визнання функцій громадянського суспільства як джерела та інтенсифікатора демократичних рис і якостей, самого духу звільнення особи від державного диктату, як змістовної основи основ громадянського суспільства. Якщо суспільство є людською спільнотою взагалі, то громадянське суспільство виникає на певному етапі історичного розвитку цивілізації – разом з виникненням буржуазного суспільства. В рабовласницьку епоху зі сфери громадянського суспільства вилучалися раби, в епоху феодалізму частково виключалися феодально залежні селяни, і лише з розвитком капіталізму сфера громадянського суспільства істотно розширилася: пролетаріат, який став громадянином держави, набув значних прав і обов'язків, а держава була змушена стати на шлях правового впорядкування своїх відносин із населенням.

Для Г.Гегеля громадянське суспільство є проміжною (між сім'єю та державою) формою людської спільноти, яка забезпечує життєдіяльність суспільства і реалізацію громадянських прав. Це передовсім система потреб, котра базується на приватній власності, свободі й рівності людей. Згідно з Г.Гегелем, визначальною складовою громадянського суспільства є індивід, який зможе задовольнити свої потреби лише перебуваючи у певних відносинах з іншими людьми, з колективом, із суспільством. Одна з ключових тез Г.Гегеля сформульована так: «У громадянському суспільстві кожен для себе – мета, всі інші для нього – ніхто. Однак без відносин з іншими індивід не може досягти реалізації всього обсягу своїх потреб [2, с. 227]». Принциповим аспектом вчення Г.Гегеля є та обставина, що громадянське суспільство розглядалося ним як конгломерат окремих осіб, груп, соціальних прошарків та інститутів, взаємодія яких регулюється цивільним правом і перебуває в безпосередній залежності від державних інститутів.

В основу концепції громадянського суспільства Г.Гегеля покладена еволюція форм людського співжиття. Г.Гегель відрекомендував елементами громадянського суспільства сім'ю і соціальні стани (ремісників, землеробів, фабрикантів, торговців тощо), які утворюють дві підвалини суспільства. Чернь як паразитуюча маса випадає зі структури громадянського суспільства, однак фактично залишається в його межах. Відстоюючи тезу про недопущення будь-яких форм суспільного паразитування і утриманства, Г.Гегель часто згадував приклад Афін, в яких діяв закон, котрий зобов'язував кожного громадянина регулярно звітувати,

на які кошти він живе.

Згідно з концептуальною традицією, започаткованою Г.Гегелем, громадянське суспільство – це сукупність недержавних і здебільшого неполітичних соціальних суб'єктів в межах від сім'ї і окремого індивіда й до міжнародних корпорацій. Громадянське суспільство – це не ізольовані індивіди, а комплекс соціальних відносин і система суспільних інтересів (соціально-політичних, духовно-культурних, економічних та інших), яка виражає різноманітні цінності, інтереси й потреби членів суспільства. Йдеться про сферу самовияву вільних громадян і добровільно сформованих асоціацій, обмежених відповідними законами від безпосереднього втручання й регламентації їхньої діяльності з боку державної влади.

Відтак, громадянське суспільство покликане віддзеркалювати взаємозв'язок всіх сфер суспільного життя людини. Це не будь-яке суспільство, а сукупний індивід, який завдяки системі різних асоціацій і об'єднань виступає регулятором свободи людини. Іншими словами, громадянське суспільство є сферою соціальної взаємодії, що складається з різноманітних об'єднань, суспільних рухів і публічної комунікації. Індивід може реалізувати себе в багатоманітності індивідуальних, групових та корпоративних інтересів лише в рамках громадянського суспільства, оскільки лише в ньому він самостійно встановлює зміст, характер і спрямованість своїх взаємодій з іншими людьми і групами, які найбільше відповідають його інтересам. Іншими словами, в межах громадянського суспільства кожен індивід є водночас «індивідуальною» та «груповою» людиною, а в процесі взаємодії з іншими людьми він набуває статусу «багатомірної» людини.

Початок ХХІ століття пов'язаний з новим етапом розвитку людського соціуму, з його позитивними і негативними моментами: глобалізацією суспільних процесів, інформаційною та феміністичною революціями, з одного боку, з іншого – загостренням цілої низки проблем: тероризм, поширення наркоманії, СНІД, нових форм рабства тощо. У сучасному українському суспільстві також відбуваються інтенсивні соціальні, економічні та культурні трансформації, які ведуть до зламу старих ідеологічних схем та становленню нових духовних підвалин суспільного розвитку. Зміни, які відбуваються в сучасній сім'ї, набувають самостійного значення і привертають увагу дослідників різноманітних наук соціального та гуманітарного кола: статистики, психології, економіки, демографії, політології, соціології тощо. І це цілком зрозуміло, адже сім'я є своєрідним мікрокосмом всього суспільства, виявляє його потреби та інтереси. Виступаючи водночас як соціальна група, соціальний інститут та соціальна спільнота, сім'я висвітлює весь комплекс проблем, характерних для соціуму в цілому. Платон у Законах стверджує: «Відносно будь-якого шлюбу нехай виконується одна вимога: кожна людина має укласти шлюб корисний для держави, а не тільки приємний для нього самого. . . людина має слідувати своїй вічно творчій природі, тому він має залишити після себе дітей і дітей своїх дітей [5, с. 249 - 250]»; у «Державі» Платон однозначно стверджує, що Сім'я та її роль у формування громадянського суспільства в Україні

«суспільною справою є народження дітей [4, с. 236]». Аристотель у роботі «Політика» зазначає, що держава утворюється тоді, коли виникає об'єднання між сім'ями і родами задля щасливого життя [1, с. 80]. Хоча Аристотель і критикує «платонівську державу», як таку, що нездатна функціонувати через хаотичність міжособистісних стосунків, він, як і Платон, вбачає тільки у рамках держави можливість цілковитої особистісної реалізації індивіда. Аристотель будує чітку схему функціонування: індивід реалізується у сім'ї, об'єднання здорових сімей спроможне створити державу, яка буде опікуватись цими сім'ями [1, с. 36]. Щасливе життя індивіда відповідно гарантоване у державі, яку формують сім'ї, які є віддзеркаленням ситуації, що панує у державі [1, с. 18]. Він вважав, що це призведе до загибелі держави. Діти, які не будуть знати своїх батьків, будуть зневажати всіх дорослих. Сім'я, підкреслював давньогрецький філософ, є вихідною й основною ланкою суспільства, це «спілкування, яке природним чином виникло для задоволення повсякденних потреб... [1, с. 377]».

Також, на думку мислителя, держава та сім'я виконують різні функції. Родина забезпечує умови для задоволення відтворення населення. Отже, головна функція сім'ї – народження та виховання здорових нащадків. Виконання цієї функції може забезпечити лише сім'я. Тим не менше, мислитель виступає за детальне законодавство, яке регулювало б шлюбно-сімейні стосунки. За визначенням Аристотеля, виховання дітей – це той аспект життя сім'ї, який держава повинна контролювати особливо ретельно. Виховання дитини – передусім виховання громадянина. У подальшому теза Аристотеля «індивід - сім'я - держава», була розширена та деталізована Гегелем у праці «Філософія права». Більшість дослідників вважають, що Г. Гегель дає надзвичайно вдалий синтез у визначенні даних понять. Дослідники сім'ї, як соціального інституту такі, як: Ф. Адамський, Д. Белл, Т. Парсонс, К. Слан говорять, що Гегель синтезував усі попередні уявлення про сім'ю та шлюб сформулювавши універсальне і традиційне розуміння цих інститутів. Протягом наступних десятиліть, аж до кінця 80 років ХХ ст., інші дослідники намагалися доповнити або змінити погляди Г. Гегеля, але ніхто не наважився виступити із запереченням гегелівського трактування родини. У третій частині «Філософії права» перший розділ присвячений розгляду сім'ї. Це розташування не випадкове, робота цілком підпорядкована головній ідеї автора - показати умови розгортання світового духу в історії. На початку подається дефініція та значення поняття «моральнісної звичаєвості», а після розділу присвяченому сім'ї, автор, описує функціонування та ознаки громадянського суспільства. Тим самим він тільки підсилює тезу - сім'я є втіленням моральнісного духу та умовою зародження громадянського суспільства.

Г. Гегель визначає сім'ю як безпосередню субстанціальність духа, яка виражається у чуттєвій єдності, тобто кохання. У сім'ї найповніше виражається єдність для себе і в собі, тобто член сім'ї є одночасно і у спільноті і індивідом [2, с. 453]. Головним завданням для себе Гегель бачить визначення фундаменту, на якому будується сім'я, яка є підвалинами для

зародження громадянського суспільства. Кохання, як загальна, єдність себе із іншим, проте на коханні, як на будь-якому іншому почутті, не можна будувати чогось тривкого, тому пропонується інше визначення фундаментальної основи сім'ї. До цього визначення Г. Гегель приходив через визначення трьох сторін, які є складовими в описі явища, яке можна було б назвати сім'єю: у понятті шлюб; у зовнішній наявності буття, у власності та майні сім'ї та піклуванні про нього; у вихованні дітей та розпаді сім'ї [2, с. 457]. Г. Гегель виступає не новатором, а перш за все систематизатором, що уніфікував усі попередні думки з приводу сім'ї. Іншими словами, він замкнув сім'ю у певний цикл. Народженням якого був шлюб, процесом функціонування - спільне господарювання та народження дітей, а завершення - розпад. Важливе уточнення, що розпад міг відбутися у два способи (і обидва натуральні): перший - це повноліття дітей і утворення ними своїх власних родин, або ж другий спосіб розпаду сім'ї - смерть одного із подружньої пари [2, с. 457]. Г. Гегель визначає шлюб, як моральнісні взаємини [2, с. 457]. Шлюб же є тим інститутом, який утворює майбутню родину, що народжує дітей. Гегель гостро критикує розуміння шлюбу, як інституту, що узаконює статевий зв'язок або громадянський контракт, також він застерігає від розуміння кохання, як підстави до шлюбу. Гегель свідомо та однозначно відкидає будь-які інші дефініції та нашіарування, що панують у родинно-шлюбних взаєминах, він свідомо намагається подати об'єктивне визначення шлюбу та сім'ї, тому, що саме чіткі дефініції понять дадуть можливість максимально точно та об'єктивно будувати систему. Г. Гегель намагається подати максимально загальне визначення позбавлене особистісних факторів, яке б змогло функціонувати у будь-якому іншому випадку «шлюб є правовим моральнісним коханням [2, с. 480]».

У чому ж полягає моральнісність шлюбу, а відповідно і сім'ї?

Моральнісність є субстанціальною метою шлюбу, яке проявляється через кохання, довіру, спілкування (єдність). Важливим є також уточнення, що сім'я є однією особою, а її члени акциденціями субстанційного характеру. Важливими рисами для шлюбу є наявність статевих стосунків та якісна відмінність від співжиття. Також Г. Гегель уточнює про недоцільність великої пристрасності у шлюбі, вона буде тільки заважати [2]. Зрівноваженість різних позицій на шлюб дає змогу говорити про те, що саме Г. Гегель намагається знайти рішення між поглядом на людину, як на ангела закутого у тіло, або як високо організовану тварину. Він максимально відверто намагається окреслити шлюб, і сім'ю, врахувавши недоліки максималістичних поглядів. Формула про те, що сам по собі шлюб є вічним, проте враховуючи те, що однією із причин шлюбу є наявність закоханості, а відповідно чуттєвості, почуття, прирікає цей інститут на нетривалість або можливу не тривалість. Дане тлумачення шлюбу є за своїм характером абсолютно світським і надзвичайно вдало пояснює причини розлучення та умову, що допускає це розлучення. Цей казуїстичний принцип надзвичайно вдало використовує держава, одночасно сприяючи утворенню сім'ї та Сім'я та її роль у формуванні громадянського суспільства в Україні

ускладнюючи процедуру розлучення. Тим самим держава виступає ніби за збереження сім'ї, проте одночасно піклується про благо індивіда, який хоче реалізувати своє прагнення (право) бути щасливою із іншою особою, дозволяючи розлучення. Тут варто зазначити на прикладі України, що пара без дітей може розлучитися так само формально, як і одружилась у органах державної реєстрації цивільних станів. Розлучення ж відбувається у судовому порядку, що свідчить про те, що саме діти являються цінними для держави у сімейно-шлюбних стосунках.

Наступними важливими елементами шлюбу, на яких наголошує Г. Гегель, непотрібність редукування сім'ї до певного її елементу такого як-то: статеве співжиття або духовне спілкування, або як джерело натурального підпорядкування жінки чоловікові, або будь-якому іншому. Ці всі редуції до однієї із наявних функцій шлюбу призводять до одностороннього розгляду такого багатофункціонального та складного суспільного інституту. Г. Гегель зазначає, що такі редуції призводять нищення та приховування справжньої сутнісної характеристики будь-якого явища, а не тільки шлюбу [2]. Наступним моментом є те, що саме при умові наявності моральнісних сімей можлива поява громадянського суспільства. На думку Г. Гегеля, сім'я є тією диференційною межею, що відділяє державу від сім'ї. Саме відносини, що зароджуються між індивідами у сім'ї можуть бути імпліковані до суспільства і це надасть можливість для зародження громадянського суспільства [2]. Отже, Г. Гегель виділив те, що сім'я формується на основі кохання, яке є почуттям, а відповідно не тривким та мінливим. Проте будучи покликаним та вписаним у складну соціальну структуру права, шлюб та сім'я є одними із формотворчих елементів, що утворюють громадянське суспільство. Тому держава має одночасно дбати про тривалість шлюбу, але і має піклуватися про щастя індивіда, тому розлучення допускаються, але мають бути рідкими. Українці продовжують вважати сім'ю однією з найважливіших цінностей в житті. Подружжя надалі високо цінується. Більшість молоді декларує, що в майбутньому хочуть одружитися і мати сім'ю. Тому правильно сформована родинна політика поставить країну на шлях процвітання і розвитку. Для цього необхідно усвідомити на яких засадах і принципах формується щаслива і міцна сім'я. Кожний етап у розвитку сім'ї пов'язаний з відмиранням одних та формуванням інших функцій, із зміною як масштабів, так і характеру її соціальної діяльності. Однак при всіх вказаних змінах суспільство на будь-якому ступені свого розвитку потребує відтворення населення, тому воно завжди зацікавлене у родині як механізмі цього відтворення. Отже, сім'я може розглядатися як соціальний інститут, сімейна група, котра виконує певну соціальну задачу для громадянського суспільства.

Можна виділити такі основні функції сім'ї, які сприяють реалізації цієї задачі: репродуктивну, виховну, економічну і побутову, первинного соціального контролю, духовно-емоційну, організації та проведення дозвілля, сексуальну. Сім'я виступає першою моделлю упорядкування та облаштування великого соціального організму. Саме через сім'ю дитина

набуває перший досвід залучення до людської культури і саме у родині набуваються різноманітні індивідуальні риси, які створюють неповторний образ особистості із всім набором морально-естетичних цінностей, настанов, індивідуальних якостей, відбувається поступове включення у систему соціальних відносин, а все це надасть можливість для зародження громадянського суспільств. Отже, сім'я і громадянське суспільство мають взаємодоповнюючі функції захисту та розвитку спільного добра всіх людей і кожного зокрема. Однак суспільство, а конкретніше – держава, повинно визнати, що сім'я – це спільнота, яка втішається власним і первинним правом, а отже, держава строго зобов'язана у своїх стосунках із сім'ями дотримуватися принципу субсидіарності.

Перспективи подальших наукових досліджень:

- аналіз місця і ролі сім'ї в сучасному соціумі та дослідження проблем сімейних відносин задля розбудови громадянського суспільства.

Список використаної літератури:

1. Аристотель. Политика. Афинская полития. / Аристотель – М.: Мысль, 1997. – С. 458
2. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель [пер. с нем. М.И. Левина] – М.: Мысль, 1990. – С. 527
3. Геллнер Е. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические суперники / Е. Геллнер. – М. : Ad Marginem, 1995. – С. 15.
4. Платон. Государство / Платон [соч. в 3т.] – М: Мысль, 1971. – Т.3. – Ч.1. – С. 89-454.
5. Платон Законы / Платон [общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи; Пер. с древнегреч. А.Н. Егунова, С.П. Кондратьева]. – Москва : Мысль, 1999. – (Классическая философская мысль). – С. 832.

Л.Н. ПАНЧЕНКО

Институт высшего образования НАПН, Киев

СЕМЬЯ И ЕЕ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИЕ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ

Семья и гражданское общество обречены на функциональное взаимодействие и взаимозависимость, потому что при отсутствии или невыразительности любого из этих элементов система современного социума обречена на бытийственную стагнацию и управленческую неубедительность. Открытым для социальной философии остается только аспект концептуальных приоритетов упомянутого взаимодействия.

Ключевые слова: концептуальные приоритеты, гражданское общество, семья, функциональная взаимозависимость, взаимодействие.

L. PANCHENKO

Institute of higher education of NAPN of Ukraine, Kiev

FAMILY AND ITS ROLE IS IN FORMING OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

Family and civil society are doomed to functional interaction and interdependence, because in case of the absence or nebulosity of any of these elements the system of modern society is doomed to existential stagnation and managerial weakness. To social philosophy remains open only the aspect of conceptual priorities of the mentioned cooperation.

Keywords: conceptual priorities, civil society, family, functional interdependence, interaction.

Стаття надійшла 25.10.11р.